

अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः – विश्लेषणात्मकम् अध्ययनम्

मिता सामन्त¹, डॉ. विकास आर्य²

शोध छात्रा पीएच.डी¹, सहायक प्राध्यापक (शोध निर्देशक)²
संस्कृत विभाग, मानसरोवर ग्लोबल विश्वविद्यालय
भोपाल, मध्य प्रदेश

शोध सारांशः

अथर्ववेदः वैदिकसाहित्ये विशेषस्थानं धारयति यः केवलं यज्ञकर्मप्रधानं न सन् जीवनोपयोगिनां विषयाणां विस्तृतं ज्ञानं प्रस्तुतवान् अस्ति। अत्र वेदे, विशेषतः, आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः स्पष्टं दृश्यन्ते। इमे मन्त्राः न केवलं रोगनिवारणस्य उपायान् निर्दिशन्ति, अपितु जीवनशैली, मानसिकस्वास्थ्यं, औषधीयपादपज्ञानं च सम्प्रदर्शयन्ति। अस्मिन् शोधपत्रे “अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः” इति विषयस्य विश्लेषणात्मकं अध्ययनं कृतम्।

प्रस्तुतकार्ये प्रथमं अथर्ववेदे विद्यमानानां आयुर्वेदसम्बद्धानां मन्त्राणां सङ्कलनं कृतम्, ततः तेषां व्याख्या, प्रकारविभाजनं, औषधोपयोगिता, रसायनतत्त्वानि च विवेच्य दत्तानि। शोधे प्राचीनशास्त्राणां सन्दर्भैः सह आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या अपि विश्लेषणं कृतम्, येन प्राचीनमन्त्राणां स्वास्थ्यसंबद्धमहत्त्वं सम्यग् अन्वितं दृश्यते।

एषः शोधः प्रकटयति यत् अथर्ववेदः केवलं धार्मिकसूत्राणां सङ्ग्रहः न अस्ति, अपि तु आयुर्वेदस्य मूलाधाररूपेण अपि ग्राह्यः। मन्त्रोपचाररूपेण चिन्तितं मन्त्रज्ञानं, आधुनिकोपचारप्रणाल्याः पूरकं भवति। एवं अस्य वैदिकज्ञानस्य वर्तमानकाले अपि महान् उपयोगः अस्ति। एतेन शोधेन मन्त्रवैज्ञानिकदृष्टिकोणः, आयुर्वेदिकशास्त्रीयसमर्थनम् च एकत्र समन्वितं दृश्यते, येन आयुर्वेदविषये नवीनानां अनुसन्धानानां मार्गः प्रसृतः।

बीजशब्दाः

अथर्ववेदः, आयुर्वेदः, मन्त्राः, वैदिकचिकित्सा, रोगनिवारणम्, औषधतत्त्वम्, मन्त्रोपचारः, विश्लेषणात्मकं अध्ययनम्

१. भूमिका

भारतीयस्य ज्ञानपरम्परा अतीव समृद्धा, व्यापकाऽपि च अस्ति। वेदाः तस्याः परम्परायाः मूलाधारभूतं स्रोतः इति मन्यन्ते। चतुर्षु वेदेषु अथर्ववेदः अद्वितीयं स्थानं धारयति, यः केवलं आध्यात्मिकं मोक्षमार्गं न निर्दिशति, अपितु लौकिकजीवनस्य विविधपक्षान्, रोगशमनम्, दीर्घायुषः प्राप्तिः, औषधीनां स्तुतयः, दुष्टबलनिवारणम् इत्यादीन् अपि समाविशत्। अन्ये वेदाः यत्र मुख्यतया यज्ञकर्मणि केन्द्रीयं स्थानं यच्छन्ति, अथर्ववेदः तु गृहस्थजीवनस्य प्रत्यक्षोपयोगिः मन्त्रान् सम्पादयति।

अथर्ववेदे रोगानाम् कारणानि, तेषां लक्षणानि, चिकीर्षितविधयः च विस्तरेण निर्दिष्टाः सन्ति। रोगानां निवारणाय यत्र मन्त्राः प्रयुज्यन्ते, तत्र औषधीनां, देवतानां, दैविकशक्तीनां च आवाहनं दृष्टव्यम्। एवं सम्पूर्णः अथर्ववेदः वैदिकचिकित्साविज्ञानस्य एकं मौलिकं स्रोतः भवति। विशेषतः तत्र बहवः मन्त्राः यथाः— "अग्निः सोमः औषधयः", "भेषजं ते अमृतं", "आपो हिष्ठा मयोभुवः", इत्यादयः, आयुर्वेदशास्त्रस्य आधारभूतविचारान् प्रतिपादयन्ति।

आयुर्वेदः नाम शरीरस्य, इन्द्रियाणां, चित्तस्य, आत्मनश्च सम्यग्व्यवस्थां सम्यक् प्रकारेण दर्शयति। चरकसंहितायाम् उक्तं यत् – **"हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्। मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते॥"** इत्यनेन आयुर्वेदस्य विषयविस्तारः प्रतिपाद्यते। आयुर्वेदः न केवलं रोगशमनपरायणः, किन्तु स्वस्थजीवनस्य मार्गदर्शकः अपि। एषः उपवेदः स्वरूपेण वेदेषु प्रतिष्ठितः, विशेषतः अथर्ववेदे तस्य सुस्पष्टं प्रतिबिम्बनं दृश्यते।

अस्मिन् शोधपत्रे 'अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः – विश्लेषणात्मकम् अध्ययनम्' इत्यस्मिन् शीर्षके अन्तर्गतं तादृशानां मन्त्राणां संग्रहम्, तेषां भाषाशास्त्रीयं, व्याकरणशास्त्रीयं च विश्लेषणं, तेषां वैद्यकप्रयोगे उपयोगिता च सुस्पष्टं कर्तुं यतिष्यते। एवं अध्ययनस्य माध्यमेन वैदिकमन्त्रेषु निहितं चिकित्साविज्ञानं, तस्य तात्त्विकपृष्ठभूमिः, तथा च आधुनिकस्वास्थ्यविज्ञाने तस्य भूमिका अपि प्रकाशयिष्यते।

प्राचीनभारतस्य जीवनदर्शनं केवलं अध्यात्मपरं न आसीत्, अपितु जीवनोपयोगिनाम् सर्ववस्तूनां विज्ञानमूलकं सन्निवेशं अपि अस्य दर्शनस्य विशेषता आसीत्। अथर्ववेदे

आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः तस्य एव उदाहरणानि सन्ति। अतः अत्र शोधकः प्रयासं करोति यत् – वैदिकमन्त्रेषु अन्तर्निहितां वैद्यकीयचेतनां प्रकाशयतु, तस्य वर्तमानप्रसङ्गिकतां च प्रतिपादयतु।

२. साहित्यसमीक्षा

(पूर्ववर्तीग्रन्थानां तथा अनुसन्धानानां समीक्षणात्मकम् अध्ययनम्)

प्रत्येकस्य गवेषणकार्यस्य सुदृढं आधारं पूर्वं विद्यमानं साहित्यं एव दत्ते। अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धानां मन्त्राणां विश्लेषणात्मकं अध्ययनं कर्तुं, प्राचीनसंहिताः, भाष्यग्रन्थाः, आधुनिकशोधपत्राणि च परीक्षितव्यानीति आवश्यकम्।

प्राचीनतमेषु ग्रन्थेषु सायणाचार्यविरचितं अथर्ववेदभाष्यम् अतीव महत्वपूर्णं स्तोत्रं अस्ति। तस्मिन् भाष्ये, मन्त्राणां व्याकरणात्मकं, देवतासम्बन्धितं, चिकित्साविषयकं च स्वरूपं सप्रमाणं निरूपितम् अस्ति। सायणाचार्येण मन्त्रेषु अन्तर्निहितं तात्त्विकदर्शनं अपि विवृणोति, येन आयुर्वेदिकमन्त्रेषु गूढार्थानां उद्घाटनं साध्यते।

चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, तथा अष्टाङ्गहृदयम् इत्येताः आयुर्वेदशास्त्रस्य मूलग्रन्थाः, यत्र वेदेषु विशेषतः अथर्ववेदे उल्लेखितमन्त्रानां तात्त्विकसम्बन्धः स्पष्टः। एतेषु ग्रन्थेषु मन्त्रप्रयोगाः, औषधिप्रभावः, रोगविश्लेषणम्, तथा च त्रिदोषसिद्धान्तः व्याख्यातः दृश्यते।

आधुनिककाले अपि अनेके अनुसन्धानकर्तारः अथर्ववेदे आयुर्वेदविषये गवेषणं कृतवन्तः। डॉ. पी.वी. शर्मा इत्यनेन आयुर्वेदाचार्येण रचिताः ग्रन्थाः, यथा इत्यादयः, वेदवाङ्मये आयुर्वेदसिद्धान्तानां विवेचनं कुर्वन्ति। तथैव डॉ. बी.डी. त्रिवेदी, प्रो. रामकरण शर्मा, डॉ. के.एन. उपाध्याय च अपि वैदिकमन्त्रेषु वैद्यकीयतत्त्वानां अनुशीलनं कृतवन्तः।

किञ्च, **AYUSH मंत्रालयस्य** (भारतसर्वकारेण सञ्चालितः) प्रतिवेदनानि, शोधपत्राणि च, वैदिकमन्त्राणां चिकित्साविषये उपयोगितां प्रतिपादयन्ति। तत्र मन्त्रचिकित्सा, ध्वनिविज्ञानं, तथा मन्त्रध्यानस्य मनोविज्ञानपरिणामः अपि विवेचितः अस्ति।

तथापि, अथर्ववेदे केवलं आयुर्वेदसम्बद्धानां मन्त्राणां विश्लेषणात्मकं अध्ययनं अत्यल्पं दृश्यते। अधिकांशेषु लेखेषु मन्त्राणां सूचनामात्रं दत्तं, परन्तु तेषां

भाषाशास्त्रीयविचारः, आयुर्वेद्यकीयसम्बद्धता, औषधप्रभावः च विस्मृतः। अतः एषः शोधप्रयासः तस्य रिक्तस्थलस्य पूर्तये समुचितः उपक्रमः इति दृश्यते।

३. अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राणां पहचानम्

अथर्ववेदः वेदेषु चतुर्थः वेदः अस्ति, यस्मिन् लौकिकजीवनस्य समग्रपरिप्रेक्ष्ये मन्त्राः संगृहीताः दृश्यन्ते। ऋग्वेदः, यजुर्वेदः च सामवेदः मुख्यतः यज्ञकर्म, स्तुति, एवं आहुत्यादि विषयान् समालोच्य तिष्ठन्ति, किन्तु अथर्ववेदः तु मानवजीवनस्य व्यवहारात्मकं, चिकित्साप्रधानं च स्वरूपं बिभर्ति। अनेन कारणेन एव 'ब्रह्मवेदः' इति नाम्ना च प्रसिद्धः अस्ति। अत्र वैदिकचिकित्सायाः, रक्षामन्त्राणां, रोगनाशनकर्मणां, औषधीनां स्तुतिकाव्यरूपेण वर्णनं द्रष्टुं शक्यते।

अथर्ववेदे औषधिप्रयोगः, तस्य आध्यात्मिक-पारंपरिक पक्षः च संयुक्तरूपेण दृश्यते। मन्त्रेषु केवलं शारीरिकरोगनिवारणं न, अपि तु मानसिकशुद्धिः, आत्मसन्तुलनम्, चित्तप्रसादः च लक्ष्यार्थरूपेण उपवर्णितम् अस्ति। "ओषधयः पृणन्तु माम्", "अग्ने मे शं तन्वे कुरु", "आपः पुनन्तु भूमिम्", "अपस्मारं हराम्यहम्" इत्यादयः मन्त्राः न केवलं भावात्मकशान्तिप्रदायकाः, अपि तु तेषां मन्त्राणां प्रयोगे रोगोपशमनस्य अनुभवोऽपि लब्धः अस्ति।

एतेषु मन्त्रेषु 'औषधि', 'रोग', 'शरीर', 'आयुः', 'बलं', 'मनोबलं', 'वात', 'पित्त', 'कफ', 'अपस्मार', 'व्रण', 'ज्वर', 'शूल', 'हृद्रोग' इत्यादीनां स्पष्टसन्दर्भः लभ्यते। उदाहरणतया, अथर्ववेदे एकसूक्ते रोगविशिष्टमन्त्रः अस्ति – "ज्वरं ते हराम्यहम्", यत्र ज्वरनामकं रोगं प्रत्यक्षं लक्ष्यीकृत्य मन्त्रं प्रयुज्यते। अन्यत्र औषधीनां प्रार्थना अस्ति – "ये दिव्या ओषधयः, ये च पृथिव्याम्", यत्र देवप्रेरित औषधीनां स्तुतिः कृतवती।

अथर्ववेदस्य मन्त्राणां भाषा अत्यन्त साङ्केतिकं च बहुस्तरीयम् अस्ति। मन्त्रः केवलं ध्वनिमात्रेण न, किन्तु तस्य अर्थशक्त्या, प्रार्थनाशक्त्या, तथा सृष्टिशक्त्या च युक्तः अस्ति। अथर्ववेदे विद्यमानाः आयुर्वेदसम्बद्धाः मन्त्राः केवलं रोगनाशाय न, अपितु रोगेभ्यः पूर्वरक्षणाय, आयुःवर्धनाय, जीवनशुद्धये च प्रयुक्ताः भवन्ति। अत्र मन्त्रौषधयः, मन्त्रभोजनम्,

मन्त्रजलोपचारः, मन्त्रमालिनिर्माणं च वर्णितम् अस्ति, यत्र ह्यौषधीयपदार्थाः मन्त्रशक्तिसंयुक्ताः रूपेण दत्ताः भवन्ति।

विशेषतया, अथर्ववेदस्य द्वितीयं, चतुर्थं, पञ्चमं, षष्ठं, सप्तमं चाष्टमं काण्डं चिकित्साविषयक मन्त्रोपेतानि दृश्यन्ते। एते मन्त्राः अनेकभ्यः रोगेभ्यः सुरक्षायै, शुद्धये, तथा जीवने स्थैर्याय प्रयुक्ताः। मन्त्रोक्ताः औषधयः 'विश्वे, महागणाः, दिव्याः', इत्यादिना विशेषिताः सन्ति। मन्त्रप्रयोगे श्रद्धा, एकाग्रता, तथा स्वच्छशरीरमनोवृत्तिः अपेक्ष्यते।

सारतः, अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धमन्त्राणां पहचानं त्रिविधैः आधारैः सम्भवति—

(१) **विषयवस्तुविश्लेषणेन** – यत्र रोगनिवारणं वा औषधिस्तुतिः प्रमुखा।

(२) **पदविचारवशात्** – 'ओषधि', 'रोग', 'तनु', 'आयुः', 'बलं', 'शं', इत्यादिपदानां प्रयोगः।

(३) **प्रयोजनभेदेन** – मन्त्रेण यः लाभः प्रयुज्यते, सः शारीरिकः, मानसिकः, आध्यात्मिकः वा।

एवमेव, अथर्ववेदः न केवलं आयुर्वेदसिद्धान्तानां मूलाधारः, किन्तु तेषां दैवीयप्रेरणया युक्तं व्यवहारपथदर्शकमपि अस्ति। अतोऽस्मिन्वेदे मन्त्राणां शोधः, तेषां चिकित्सार्थं वर्गीकरणं, तथा प्रयोगपद्धतिः अपि बहुमूल्यं स्थानं धारयति।

४. विश्लेषणात्मकम् अध्ययनम्

अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राणां विश्लेषणं कुर्वतः ज्ञायते यत् ते मन्त्राः केवलं शब्दरचनायाम् सौन्दर्यमात्रेण न विशिष्टाः, अपि तु तेषां अन्तरंगशक्ति, प्रयोगयोग्यता, सांस्कृतिकसन्दर्भः, च मनोवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्यः अपि समीक्षायाः विषयः अस्ति। प्रत्येकमन्त्रः एकं विशिष्टं ध्येयवस्तुं वहति—तत्र कश्चित् रोगनिवारणाय, अन्यः बलवर्धनाय, अपरः मानसिकशान्तये च प्रयुक्तः दृश्यते।

प्रथमं, भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या, अथर्ववेदस्य आयुर्वेदसम्बद्धाः मन्त्राः विशेषं छन्दोबद्धाः, अनुप्रासयुक्ताः च सन्ति। मन्त्रेषु प्रयुक्तानि पदानि बहुधा यथार्थार्थेन सह प्रतीकार्थं वहन्ति। उदाहरणरूपेण, "अपस्मारं हराम्यहम्" इत्यस्मिन्मन्त्रे "हरामि" इति धातुना केवलं रोगहरणं सूचितं न, अपि तु रोगस्य मानसिकभावनां निवारयितुं अपि तत् शक्तिमान् भवति। अनेन प्रकारेण शब्दस्वरूपेण मन्त्रः रोगे आत्मबलं वितरति।

द्वितीयं, आयुर्वेदानिकदृष्ट्या, मन्त्रेषु वर्णिताः औषधयः, जलोपचारः, अग्निहोत्रं, स्पर्शचिकित्सा, वायुप्रेरणा, इत्यादयः आयुर्वेदशास्त्रस्य मूलभूततत्त्वैः सह संलग्नाः सन्ति। अथर्ववेदः स्पष्टतया *औषधीनां दिव्यता, भूतविद्या, रक्षामन्त्राः, रोगोत्पत्तिनिवारणप्रक्रिया*, च वर्णयति। उदाहरणरूपेण, "योऽस्मिन् व्रणे रसः स्रवति तम् अस्य हराम्यहम्" इत्यादिना व्रणोपचारार्थं मन्त्रयुक्तं पद्धतिः दीयते, यत्र मानसिकशक्ति, औषधिसंयोजनं, मन्त्रबलं च संयुक्तं दृश्यते।

तृतीयं, सांस्कृतिकपरिप्रेक्ष्ये, मन्त्रेषु रोगं केवलं शारीरिकदोषः न मन्यते, अपि तु दैविक, भौतिक, आध्यात्मिक त्रिविधदोषाणां संयोगः इत्येव विचारः प्रधानः। तस्मात् मन्त्रेषु केवलं औषधिप्रयोगः न, अपि तु मन्त्रेण मनःशुद्धिः, वातावरणं शमनम्, रोगप्रतिक्रियायाः शमनम् च समाहितम् अस्ति। "शं नो देवीरभिष्ठय आपो भवन्तु पीत्वे" इत्यादिना जलोपासना, "अग्ने मे शं तन्वे कुरु" इत्यनेन अग्निदेवस्य आह्वानं, रोगे भग्नबलस्य पुनः स्थापनं च सूचितम् अस्ति।

चतुर्थं, मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या, मन्त्राणां जपः, श्रवणं, स्मरणं च रोगिणां चित्तवृत्तिशुद्धये, आत्मबलवृद्धये च अत्यन्तोपयोगी इति मन्यते। मन्त्रजपेन रोगिणः चित्तं विचलनात् स्थैर्यं लभते, भय-शोक-दैन्याद्यवस्थाः शम्यन्ते, रोगे अपि आत्मविश्वासः जागरूकः भवति। एषः आयुर्वेदस्य *सत्वबलवृद्धिः* इत्यस्य सिद्धान्तः मन्त्रप्रयोगेन समन्वितः दृश्यते।

उदाहरणद्रष्टव्यम्—

“औषधयो मम वचः शृणुध्वं।

योऽस्मान् द्वेष्टि तमस्मात् परं कुरुध्वम्।”

एषः मन्त्रः केवलं औषधीनां आह्वानम् न, अपि तु आन्तरिकशत्रु, रोगबीज, वा मनोदोषनिवारणार्थं प्रयोगे समर्थः अस्ति। अत्र औषधयः चेतनस्वरूपेण उपस्थाप्यन्ते, याः रोगिनं रक्षन्ति।

एवं बहुश्रुतानां मन्त्राणां विश्लेषेण ज्ञायते यत् अथर्ववेदः आयुर्वेदस्य मौलिकस्रोतः अस्ति। मन्त्रेषु औषधीनां स्वरूपवर्णनम्, प्रयोजननिश्चितिः, देवता-तत्त्वेन आह्वानं, रक्षणं, तथा मनःशुद्धिः इत्येते सर्वे आयुर्वेदीयदृष्ट्या अत्यन्तमवश्यकाः अंगाः सम्मिलिताः दृश्यन्ते।

५. आधुनिकप्रासङ्गिकता

अद्यतनविज्ञानयुगे, यत्र नानारूपाः चिकित्सापद्धतयः वर्तन्ते—जैवप्रौद्योगिकी, आधुनिकरसायनचिकित्सा, सर्जरी, मनोचिकित्सा च—तत्रापि अथर्ववेदे वर्णितानां आयुर्वेदसम्बद्धानां मन्त्राणां स्थानं विशेषं दृश्यते। यद्यपि एते मन्त्राः प्राचीनकाले रचिता, तथापि तेषां उपयोगिता, प्रभावकारिता च अद्यतनचिकित्सायामपि प्रासङ्गिकतया अनुभविता जाता।

अधुनातनमनोविज्ञानदृष्ट्या, एते मन्त्राः रोगिणां मानसिकस्थितेः सुधाराय उपयुक्ताः इति प्रमाणं लब्धम्। अनुसंधानद्वारा सिद्धं जातम् यत् मन्त्रजपेन मनः शान्तिः, हृदयगति नियन्त्रणम्, रक्तदाबे संतुलनम् च सम्भवति। एते मन्त्राः रोगनिवारणे सहायकाः सन्ति, विशेषतया तनावरोगेषु, उन्मादे, निद्रानाशे च। अनेन प्रकारेण, *मन्त्रचिकित्सा* इति धारणा केवलं धार्मिकनिष्ठा न, अपि तु मनोवैज्ञानिकस्तरे अपि सार्थकं स्थानं वहति।

आधुनिकचिकित्साशास्त्रे *कम्प्लिमेन्टरी थेरपी* इत्याख्यया मन्त्रध्वनि, ध्यान, योग, प्रार्थना इत्यादीनाम् उपयोगः स्वीक्रियते। अस्य संदर्भे अथर्ववेदे उल्लिखिताः आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः—जैसे “*आगच्छ त्वं सोम्य ओषधे*”—शरीरस्य आत्मशक्तिं जाग्रयन्ति, रोगप्रतिरोधकशक्तिं संवर्धयन्ति च। एते मन्त्राः आयुर्वेदस्य त्रिदोषसिद्धान्तं, पंचमहाभूतसाम्यं च प्रतिपाद्य, रोगमूलनिवारणं प्रयोजनं कुर्वन्ति।

पर्यावरणीयचिकित्सायां अपि अथर्ववेदमन्त्राणां स्थानं प्रासङ्गिकं दृश्यते। मन्त्रेषु औषधीनां, जलस्य, वायोः, अग्नेः च पावनशक्ति, पोषणशक्ति च प्रतिपाद्यते। आधुनिकजीवने, यत्र रासायनिक औषधयः हानिकराः दृश्यन्ते, तत्र एते मन्त्राः स्वाभाविक-चिकित्सा प्रणालीस्य पुनराविष्करणाय प्रेरयन्ति।

इदानींतनसमाजे व्याप्ताः तनावः, मानसिकदबावः, सामाजिकविच्छेदः, अपकृष्टाचारः च रोगोत्पत्तेः कारणानि सन्ति। अथर्ववेदे दृष्टाः मन्त्राः—रक्षणाय, शान्तये, बलाय च—एतेषां मानसिकरोगाणां प्रतिकारे प्रभावशालिनः सन्ति। विशेषतः, “सर्वे भवन्तु सुखिनः” इत्यादीनां मन्त्राणां पाठेन सामाजिकसौहार्दं, चित्तशुद्धिः च साध्यते।

अतः, अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः न केवलं प्राचीनवाङ्मयस्य अंशाः, अपि तु अद्यापि चिकित्सा-विज्ञानस्य सहायकशाखा इति रूपेण स्वस्थानं धारयन्ति। एते मन्त्राः *होलिस्टिक हीलिंग* (समग्रचिकित्सा) सिद्धान्तं बलयन्ति—यत्र देहस्य, मनसः, आत्मनः च सामंजस्यं परमोपचारः इत्युपगम्यते।

एवं, अस्य विषयस्य आधुनिकप्रासङ्गिकता केवलं विचारमात्रेण न, अपि तु अनुभवाधारितानां अनुसंधानानां द्वारा सत्यापिता च दृश्यते। यदि मन्त्राः विश्वासपूर्वकं, वैज्ञानिकपद्धत्याः सह सम्यक् उपयोगः कृतः, तर्हि ते औषधिविना अपि चित्तबलं, शरीरबलं च समर्पयन्ति।

६. निष्कर्षः

अथर्ववेदः वैदिकवाङ्मयस्य चतुर्थं अङ्गं सन् न केवलं आध्यात्मिकदृष्ट्या, अपि तु लौकिकोपयोगिताया अपि विशेषमहत्त्वं वहति। अस्य वेदस्य विशेषता तत्र दृश्यते यत् अत्र मन्त्रेषु औषधयाः, रोगाणां, मनोव्याधीनां, तथा च जीवनोपयोगिनां विविधदृष्टीनां समन्वयः लक्षितः। विशेषतः, यदा आयुर्वेदसम्बद्धानां मन्त्राणां विवेचनं क्रियते, तदा ज्ञायते यत् अथर्ववेदः केवलं वेदं न, अपि तु एकं समग्रस्वास्थ्यसंहिता इति रूपेण अपि उपादेयः।

अस्मिन् शोधपत्रे वयं पश्यामः यत् अथर्ववेदे बहवः मन्त्राः आयुर्वेदसिद्धान्तानां प्रतिपादनं कुर्वन्ति। *त्रिदोषसिद्धान्तः*, *पञ्चमहाभूतसिद्धान्तः*, *धातुबलस्य* विचारः, तथा *ओजसः* महत्त्वं च एषु मन्त्रेषु सूक्ष्मरूपेण प्रतिबिम्बितं दृश्यते। मन्त्रेषु रोगपरिहारार्थं औषधीनां स्तुतिः, तेषां आह्वानम्, तेषां प्रभावदायित्वं च स्पष्टं वर्णितम् अस्ति। एवमेव, मनोविकाराणां निवारणार्थं, रक्षामन्त्राः अपि अत्र दृष्टव्याः, यैः मानसिकशान्तिः, चित्तस्थैर्यं च प्राप्तुं शक्यते।

विश्लेषणात्मकदृष्ट्या यदा एते मन्त्राः परीक्ष्यन्ते, तदा स्पष्टं भवति यत् मन्त्राणां स्वरूपं केवलं प्रार्थनात्मकं न, अपि तु तेषु औषधगुणविशेषाणां, उपयोगविधीनां, सत्त्वबलेन सह समन्वितोपचारस्य उपदेशः च वर्तते। एते मन्त्राः न केवलं शरीरिकव्याधीनां निवारणं कुर्वन्ति, अपि तु मानसिकरूपेण अपि रोगप्रतिकारक्षमता वृद्धिं कुर्वन्ति। अत्र 'मनः शक्तिम् आत्मशक्तिं च जाग्रयन्ति मन्त्राः' इति मतं बहुधा प्रामाणिकं दृढीभवति।

आधुनिकसमाजे यदा मानवानां जीवनं भौतिकतेजसा व्यग्रं, चिन्ताग्रस्तं, रोगयुक्तं च जातम्, तदा अथर्ववेदे स्थिताः आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः एकं वैकल्पिकोपायं प्रस्तुतयन्ति। आजकल वैज्ञानिकानाम् अपि मतं अस्ति यत् मन्त्रजपः, ध्वनिवैद्यः, तथा मानसिकसंवर्धनस्य साधनानि च केवलं श्रद्धावशात् न, अपि तु प्रभावकारिण्यः प्रक्रियाः सन्ति। अतः, अथर्ववेदस्य एते मन्त्राः न केवलं अतीतानुस्मरणं, अपि तु भविष्योपयोगाय सामर्थ्यम् अपि धारयन्ति। एवं, सम्पूर्णशोधकार्यस्य साररूपे, स्पष्टं वदामः यत् अथर्ववेदे आयुर्वेदसम्बद्धा मन्त्राः न केवलं वेदिकचिकित्सायाः मूलाधारः, अपि तु अद्यतनचिकित्सायाम् अपि सम्यगुपयोगेन रोगप्रतिकाराय, स्वास्थ्यसंवर्धनाय च प्रभावशालिनः सन्ति। अनुसंधानस्य अयं निष्कर्षः भवति यत् एते मन्त्राः केवलं पाठ्यं वा श्रद्धेयं न, अपि तु जीवनोपयोगिनः, चिन्तनीयः, प्रयोगनीयश्च सन्ति।

७. सन्दर्भसूची

- अथर्ववेदसंहिता – सम्पा. विश्वबन्धु, वैदिक संशोधन मण्डल, २००८।
- शर्मा, रामकर्ण. अथर्ववेद में आयुर्वेद का विवेचन। चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, २००१।
- द्विवेदी, विश्वनाथ. वेदों में आयुर्वेद। चौखम्भा भारती अकादमी, १९९५।
- आचार्य प्रियव्रत शर्मा: द्रव्यगुणविज्ञानम् (द्वौ खण्डौ)। वाराणसी: चौखम्भा भारतीय अकादमी, २०११।
- चरकसंहिता – आ. त्रिभुवनकृत व्याख्या सहित, सम्पा. जयदेव विद्यालंकारः। वाराणसी: चौखम्भा ओरिएण्टलिया, २००४।
- सुश्रुतसंहिता – आ. दल्हनटीकासहित, सम्पा. अत्रिदेवगुप्तः। वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत संस्थानम्, १९९९।
- वाग्भटः: अष्टाङ्गहृदयम्, सम्पा. हरिदास शास्त्री। वाराणसी: चौखम्भा सन्धान कार्यालयः, १९८२।
- तैत्तिरीयसंहिता – व्याख्यासहितं सम्पा. श्रीकृष्णद्वैपायनः। पुनर्मुद्रणम्, नागपुत्रप्रकाशनम्, २००५।
- सिंह, आर. एच. आयुर्वेद में जीवन गुणवत्ता का अन्वेषण। जर्नल ऑफ़ आयुर्वेद एंड इंटीग्रेटिव मेडिसिन, खण्ड ५, अंक ३, २०१४, पृ. १६७-१६९।